

İMANIN DEĞERSEL ANLAMI VE İSLAM'DA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜNÜN TEMELLERİ

Yrd. Doç. Dr. Furat AKDEMİR
Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
furatakdemir@duzce.edu.tr

Özet

İman kelimesi, "*güvenmek, doğrulamak, kabullenmek, inanılır, güvenilir olmak*," anlamlarına gelir. İman, Yüce Allah'ın Hz. Muhammed'e gönderdiği açık ve kesin hükümleridoğrulamak, bunların gerçek ve doğru olduğuna gönülden inanmak demektir. İman, insan davranışı/ahlakı üzerinde en etkili güdülerin başında gelmektedir. İman tüm kişiliğin bir eylemi ve vicdani hür bir kabulü içerir. Hiçbir baskı ve şiddeti kabul etmez. İnanç özgürlüğü temel hak ve özgürlüklerden birini teşkil eder. İnanmak, bir hak olduğu gibi, inanmamakta bir haktır. Kur'an'ın ortaya koyduğu ilkeler ve Hz. Muhammed'in uygulamaları, İslam'ın temel inanç özgürlüğü ilkelerini yansıtır.

Anahtar Kelimeler: İman, Kur'an, İnanç, Özgürlük, İnsan Davranışı, Ahlak.

THE VALUABLE PERCEPTION OF IMAN AND BASIS OF BELIEF IN ISLAM

ABSTRACT

The word of iman means "to trust, to confirm, to accept, to be trust worthy, trust worthy". Iman means to confirm the clear and precise sentences that to be sent to Muhammad the Prophet of by Allah Almighty and to believe in them to be true and correct. Iman is at the fore front of the most effective instincts on human behavior /ethics. Iman includes an act of all personality and a free conscience. He does not accept any pressure or violence. Freedom of belief is one of fundamental rights and freedoms. Believing is, like a right, a right not to believe. The principles that revealed by the Qur'an and the practices of Muhammad reflect the basic Islamic principles of freedom of belief.

Keywords: Iman, Quran, Belief, Freedom, Human Behaviori, Ethics.

1. Giriş

İman, insan zihnini ve düşüncesini şekillendiren, onu bir gayeye yönlendiren ve eyleme dönüştüren tümüyle kişiliğe yön veren unsurdur. Diğer bir deyişle iman, bireyin düşünce, söz ve eylemlerini belirleyen en önemli dinamizm ve güdüdür. Bu yönüyle iman, bireyin yaşamında zihinsel ve eylemsel faaliyetlerine öncelik katan ve gerekirse diğer tüm yaşamsal gereksinimlerini ve arzularını ona tabi kılan bir öncüdür. Bu öncül kişinin yaşamında önceliği ve belirleyiciliği olan en önemli zihni bir kabuldür. Bu kabul, nitelik veya nicelik bağlamında dini, sosyal, siyasal, ekonomik, maddi ve manevi yönleri bulunan genel bir kaygının yansıması olabilir.

2. İman ve Niteliği

2.1. İman Nedir?

İman bütün olarak, kişisel bir eylem olduğundan hayatın temel dinamikleri içerisinde yer alır. İman bilinçaltının bir hareketi olmadığı gibi, insanın herhangi bir rasyonel fonksiyonunun eylemi de değildir. İman, bilinçli bir eylemdir fakat o, varlığının hem rasyonel hem de rasyonel olmayan öğelerinin aşıldığı bir eylemdir. O, bunları aşar fakat yok etmez. İman bir yandan insanın kişisel hayatının bilişsel (kognitif) fonksiyonu iken diğer taraftan da duygu ve irade arasındaki gerilimdir. Onda bütüncül bir kabul ve teslimiyet eyleminin ayrılmaz bir ögesi olarak kognitif (bilişsel) bir tasdik bulunmaktadır. İnsanın manevi yaşamındaki her eylemde olduğu gibi, imanda da duygu bulunur. Fakat duygu imanı oluşturmaz. Zira iman bilişsel (kognitif) bir içeriğe sahiptir ve iradenin bir eylemidir. İman, odaklanmış bendeki bütün öğelerin birliğidir (Tillich, 2000: 17-20).

Her iman, bilgi, amel ve tasdik aşamalarını içinde barındıran sonucu ahlaki bir anlayış ve yaşam tarzı oluşturur (Kadı Abdulcebbar, 1996: 45). İman amelden/ahlaktan ayrı bir şeydir; ancak ikisi birbirine bağlı şeylerdir. İman zorunlu olarak eylemi doğurur. İmanı yön verdiği ahlak, kişinin eylemlerini oluşturur. Ahlakın somut yansıması olan davranışlar imanın konumunu belirler. İnsanın anlamaya çalıştığı ve ahlaka yansıttığı iman ne kadar gerçeği yansıtmaktadır. İman etmek veya iman dayandığı kutsal veya kutsal olmayan değerler imana meşruluk kazandırmak için yeterli değildir. İmanî değerleri anlayan ve yorumlayan insandır. Kişi davranışlarını, imanlarının oluşturduğu ahlaka göre ortaya koyar. İman kutsala dayansa bile "*İman ettim!*" demekle, geçerlilik kazanmaz. Her davranışın kişisel yapıda ve davranışsal boyutta sonuçları bulunmaktadır. Bu bağlamda iman, ahlak ve davranışın ne kadar birbiri ile doğru orantılı olması önemlidir. Bu yüzden Kur'an iman doğru ve ifade ettiği

gerçeğe uygun olması bağlamında uyarıda bulunmuştur.²Ayrıca iman edenin iman iddiasını gerçekleştirmesi gerektiğini vurgular. Kur'an doğru ve gerçek bir imanın iyi, güzel ve sağlıklı bir ahlaka/eyleme yansıtacağına defalarca dikkat çeker.³İmanın ahlak doğurması, sadece onun kutsal, yüce ve değersel gücüyle ilgili bir sorun değil; aynı zamanda doğruluğuyla da ilgilidir. Kutsal ve yüce değerleri içeren inançlar, yanlış ellerde büyük günahlara, zulümlere ve yanlışlara sebep olabilmektedir. Yeryüzünde kutsal olan veya olmayan nice amaçlar için insan, en büyük zulmü hemcinsine karşı işlemiştir. En büyük savaşlar, zulümler, ölümler ve katliamlar çoğu zaman dindar şahsiyetler eliyle gerçekleşmiştir. Hristiyanların haclı seferleri, kilisenin zulümleri, Yahudilikte Siyonizm, İslam'da Haricilik ve son dönemde DAİŞ'in yarattığı şiddet bunun örnekleridir. Bu nedenle gerçek ve doğru bir iman, istikameti (dosdoğru bir çizgide yürüme) doğurur.⁴

İslam vahyi, imanı kutsal ile ilişkilendirir. Yüce Allah rubûbiyyet ve ulûhiyyet nitelikleri ile mutlak ve sonsuzdur. Bu nitelikleri ile imanın merkezinde yer alır. İman mutlak, sonsuz ve kutsal olanı samimi bir kabul, biliş ve tasdikdir.(EbûHanîfe, 1992: 56)İmanın bilgisini veren, belirleyen ve anlam katan, O'dur. İman bu yönüyle Beşeri olan tüm subjektif, kaygı, tutku ve çıkarların ürünü olan imandan farklıdır. Mutlak ve kutsal olanın belirlediği iman daha objektif, kapsayıcı, dünyevi ve uhrevi karşılığı olandır. Bu yönüyle İslam vahyinin belirlediği iman Mutlak olanın varlığı ve bilgisini beşeri kabul, bilme ve tasdik ile düşünsel ve davranışsal kılmaktır.

2.2. Kur'an'ı Kerim'de İman

İman kavramı, “أمن” (e-mi-ne) fiilinden hemze ile geçişli yapılan “آمن (âme-ne)” fiilinin mastarı olup, “أمن (e-mi-ne)” fiilinin, “إفعال (if’âl)” vezninde mastarıdır. Kelim, الأمن (el-Emn), الأمان (el-Emân) ve الأمانة (el-Emânetu) masdarından türeyen emin olmak, doğru olmak, güven vermek, güvende olmak, korkusuz ve huzurlu olmak, birine bir hususta güvenmek, boyun eğmek anlamlarına gelmektedir (İbnManzûr, Tsz.: XIII, 21; Fîrûzâbâdî, 1986: 1518).

Kur'an'da iman ve türevleri isim ve fiil olarak geçmektedir. İman kavramı biri nekiremasdar, onyedisi lam-ı tarifli masdar, yirmisi zamire izafe edilmiş masdar, ikiyüzotuzbiriism-i fail formunda olmak üzere toplam ikiyüzaltmışdokuz kez isim olarak geçmektedir. Yüz yetmiş üçü fiili muzari, ondokuzuemr-i hazır, ikisi nehy-i hazır, dörtyüzkırkaltısı da fiili mazi olarak

² Bakara 2/ 41-42; Nisâ 4/136.

³ Bakara 2/25,82,277; Al-i İmrân 3/57; Nisâ 4/57.

⁴Fussilet 42/30; Ahkâf 46/13.

altıyüz kez fiil olarak geçmiştir. İman kavramı toplamda Kur'an'da dokuzyüzsekiz kez geçmektedir (Abdülbaki, Kahire: 103-118).

Türkçede inanmak fiili ile eşanlamlı kullanılan iman, Arapça'da *emn*, *vusuk* ve *tasdik* kelimeleri ile ilgilidir. İman kelimesi güvenme, doğrulama, onaylama, kabul etmek ve anlamlarını içermektedir (İbn Manzur, 1970: I/107). Kur'an'da *emine* fiilinin geçtiği ayetlerde bu anlamlar görülmektedir.⁵ Kelime, Kur'an öncesi Arap edebiyatında da Kur'an'daki anlamında kullanılmıştır (Bakillâni, 1987: 389). Kur'an ayetlerinde itminan/huzur, korkunun kaybolması, üzüntü ve tasanın sona ermesinde ortaya çıkan ruh hali anlamında kullanılmaktadır. *Emn* kelimesinde kendini korku ve tasadan yana güvende hissetme fikri kelimenin din dışı anlamında kullanılmıştır (Amidî, 2002:V/9; İcî, 1997: III/ 527-533;Sülün, 2015:52)

İman if'al formunda Arapça'da yaygın olarak bi بön takısı ile kullanılır. Bu kullanımıyla (bir şeye/birine) iman veya güveni olmak anlamına gelir. Allah'a (amene billahi) inanma/güvenme/dayanma ifadesinde olduğu gibi, bu iman veya güvenin kendisine yöneldiği esas varlık Allah'tır. Fakat kendisine iman edilen, Kur'an (ya da bütün vahyedilmiş kitaplar) veya Hz. Muhammed (ve bütün peygamberler) de olabilir. Bu durumda anlam Kitapların ve Peygamberlerin doğruluğuna, Allah tarafından gönderildiklerine inanmaktır (Ebû Hanîfe, 1992: 56; Fazlurrahman, 2000: 18). *Emn*, kişinin güven içinde olması (lazım fiil) anlamına gelir (Amidî, 2002:V/9; İcî, 1997: III/ 527-533). Fiil takısız veya nesnesiz olarak da if'al formunda kullanılabilir. Bunun anlamı iman edilen şeyin anlaşıldığı fakat açıkça ifade edilmediğidir. (Fazlurrahman, 2000: 18). Bu iman/güven bazı ayetlerde akıl sahibi bir varlığa, bazen de bir eylem veya nesneye karşı ortaya konur. Bu anlam iman kavramının müteaddi olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

İman dediğimizde duygu, düşünce ve hareket açısından iman ile bağlantılı fakat iman kökünden olmayan kavramları da hesaba katmış oluruz. Zira, tek bir kavram, hele iman gibi kompleks bir kavramsa, ayrı ayrı kavrayışlardan oluşabilmektedir ki semantik anlam, kristalleşerek kelimeye dönüşmekte bu farklı görüş açılarının tahlile dayalı bir tetkikidir (İzutsu, İst. tsz.:26.).

Vahyin inen ilk ayetlerinde İslam'ı benimseyenlerin niteliği iman kelimesinin yerine daha çok haşyet ve takva gibi kavramlar kullanılmıştır. İslam'a karşı olanlar için ise küfür lafzından

⁵"Biz, Beyt'i (Kâbe'yi) insanlar için toplanma ve güven yeri kıldık". (Bakara 2/125). "**Kendilerine güvenveya korku hususunda bir haber geldiğinde...**" Nisa 4/83;"...onları açıktan kurtarıp doyurdu ve korkudan emin kıldı." (Kureyş 106/4. Bkz. Yusuf 12/11; Nahl 16/45).

daha çok istiğna, şakavet ve tekzib lafızları kullanılmıştır. Kur'an, iman-küfür karşıtlığında şu ifadeleri kullanmıştır. *Takva-fücur*,⁶ *takva-şakavet*⁷, *takva-icram*⁸, *takva-tekzib*⁹, *takva-tuğyan*¹⁰, *takva- istiğna*¹¹, *haşyet-istiğna*¹², *tezekki-istiğna*¹³, *tasdik-tekzib*¹⁴ ve *birr-fücur*¹⁵ (Sülün, 2015: 39).

Allah'a karşı samimiyet ve tasdiğe dayalı iman, kişinin sözlü ve davranışsal olgularına dinamizm sağlar. Kur'an iman çağrısını benimseyenleri ifade ederken onların Allah'ı gereği gibi takdir eden, şükreden, sabreden, bunların yanı sıra akıllı, düşünmeyi, zihinsel analitiği ve bilgiyi önceleyenler olduğunu vurgular. Kur'an imanın nasip olması için; akıl sahibi olmak¹⁶, kulak vermek¹⁷, düşünmek¹⁸, aklını kullanmak¹⁹, Allah'a yönelmek²⁰, tebliğ edilenleri anlamaya çalışmak²¹, öğrenmek²², yakinen inanmak²³, Allah'ı bilmek, sakınmak, ibret almak²⁴, sabretmek²⁵, şükretmek²⁶ ve ibadet etmek gibi unsurları ifade eder (Sülün, 2015: 45).

Kur'an, imana aykırı olan ve inançsızlığa yol açan kavramları da ifade eder²⁷. İman, beşerin olumlu zihinsel ve fiili olgularını içerirken onun zıddı olan küfür ise olumsuz söz ve eylemleri içerir. Buna göre tekebbür, zorbalık, nankörlük, bilmezlik, günah, ikiyüzlülük, tekzib (yalanlama), suç işleme, ifsad, zulüm, fiske, nankörlük, imansızlık, zann ve haktan yüz çevirme gibi olgular ise küfre kaynaklık etmektedir (Sülün, 2015: 46-47).

⁶ Sad 38/28; eş-Şems 91/8;

⁷el-Leyl 92/15-17; el-Âla 87/10.

⁸el-Mürselat 77/41-46.

⁹el-Mürselat 77/24,28,34,40-41,45,47,49.

¹⁰Sâd 38/55; Nebe 78/23.

¹¹el-Leyl 92/5-8.

¹² Abese 80/5-9.

¹³ Abese 80/3,5-7.

¹⁴el-Kıyâme 75/32; el-Leyl 92/5-8, 15-16.

¹⁵el-İnfıtar 82/13; el-Muteffifin 83/7,18,22.

¹⁶el-Bakara 2/269; Al-i İmran 3/7,90; Yûsuf 12/111.

¹⁷Yûnus 10/67; en-Nahl 16/65.

¹⁸Yûnus 10/24; er-Rad 13/3; el-En'am 6/126.

¹⁹el-Bakara 2/164; er-Rad 13/4; en-Nahl 16/12.

²⁰Sebe 34/9; Gafir/40/13; Kaf 50/8.

²¹el-En'âm 6/98; Tâhâ 20/28.

²²el-Bakara 2/230; el-En'âm 6/97; en-Nahl 16/12,67.

²³el-Bakara 2/ 248; el-En'âm 6/99; en-Nahl 76.

²⁴el-Hicr 15/75.

²⁵ İbrahim 14/5; Sebe 34/19.

²⁶el-A'raf 7/58; İbrahim 14/5; Sebe 34/19.

²⁷ Küfür, kafir, zulüm, şirk, delâlet, fasid, fücur, şeri, cürm, tuğyan, kizb el-Bakara 2/ 276; İsra 17/27,89,99; Sâd 38/55; el-Mürselat 77/41-46.el-İnfıtar 82/13

Kur'an, vahye koşulsuz ve önyargısız gelmeyi önceler. Doğru bir düzlemde ve ilkeli bir akla sahip olmayı²⁸, vahyin ifade ettiklerini anlamaya çalışmayı²⁹, derin düşünmeyi³⁰, akli çıkarımlarda bulunmayı, öğüt ve ibret almayı³¹ tavsiye eder. Bu yöntem imanın anlaşılması ve gerçekleşmesini sağlayacaktır. Kur'an iman edene ahirete yönelik kurtuluşu vurguladığı gibi, dünyevi tehlikelere karşı da güveni vurgular.³²

İman, Kur'ân'da hem Allah'ın hem de insanların sıfatı olarak kullanılmıştır. Kavram, insanlar için; peygamberin bildirdiklerini doğrulayan; Allah için ise, yaratıklarına güven veren, onları zulümden berî kılan, îman, emniyet ve eman verici, şek ve şüpheleri gideren, korkuda olanlara güven veren anlamında kullanılmaktadır.³³ Allah'ın sıfatı olarak Kur'ân'da bir âyette geçmiştir: *"O... selam'dır, mü'mindir, müheymindir..."*³⁴ Âyetteki "mü'min" kelimesi "mü'men" şeklinde de okunmuştur. Bu takdirde anlamı, kendisine îmân edilen, güvenilen demektir. Bir âyette de fiil şekli kullanılmıştır: *"Bu Kâbe'nin Rabbine ibâdet etsinler. O Rab ki onları yedirip açlıktan kurtardı ve onları korkudan güvene kavuşturdu."*³⁵

İman eylemi Peygamberlere de isnad edilmiştir. Peygamberlerde Allah'a iman etmekle mükelleftirler. Kur'an, peygamberlere diğer insanlar gibi kulluk ve teslimiyeti emreder. Peygamberler Allah'tan aldıkları ilahi bilgilerin kesinliğine ilişkin objektif bir bilgiye sahip değillerdir. Kendilerine indirilen şeylere tıpkı diğer inanalar gibi onlarda iman etmek durumundadır.³⁶

İnsanın sıfatı olarak mü'min; Allah'a, O'nun emirlerine, âhiret gününe, kitaplarına, meleklerine, peygamberlerine îmân edip itaat eden demektir³⁷. Mü'min, sözlük anlamına da uygun olarak, hem inandığı kudretin sağladığı güvenin içinde olan, hem de kendisi başkasına güven veren kimsedir.³⁸ Mü'min Allah'a, gayba, âhirete ve O'nun emirlerine boyun eğerek

²⁸ Bakara 2/269; Al-i İmran 3/7,190, İbrahim 14/ 52; Taha 20/54,128;

²⁹ Yunus 10/67; er-Rum 30/22.

³⁰ el-En'am 6/126; en-Nahl 16/13; Yunus 10/24; er-Rum 30/21.

³¹ Bakara 2/269; Al-i İmran 3/7,13,190, İbrahim 14/ 52; Yusuf 12/111.

³² Bakara 2/38,62; Al-i İmran 3/173,175. *"Allah'ın hidâyetine uyan"*, (Bakara 2/38) *"iyi bir mü'min olarak kendisini Allah'a teslim eden"*, (Bakara 2/ 112) *"iman edip iyilik ve barış yolunda çaba harcayan"*, (En'âm 6/48) *"iman ettikten sonra istikamet üzere olan"* (Ahkaf, 46/13) kimselerle *"Allah dostları"* (Yûnus, 10/ 62) için âhirette ve dünyada korku ve üzülecek bir durum olmadığı bildirilir.

³³ İbrâhim 14/11; Ankebut 29/67; Talak, 65/3.

³⁴ el-Haşr, 59/23.

³⁵ Kureyş, 106/3-4.

³⁶ el-Bakara 2/285; ez-Zümer 39/33.

³⁷ Bakara, 2/177, 285; Buhârî, "İmân", 37; Müslim, "İmân", I, 6-7; EbûDâvûd, "Sünnet", 16; Tirmizî, "İmân", 4; Nesâî, "İmân" 5-6; İbnMâce, "Mukaddime", 9-10.

³⁸ *"Allah, sizlerden imân edip iyi davranışlarda bulunanlara, kendilerinden öncekileri s ahip ve hakim kıldığı gibi onları da yeryüzüne sahip ve hakim kılacağını, onlar için beğenip seçtiği (İslâm'ı) onların iyiliğine yerleştirip koruyacağını ve (geçirdikleri) korku döneminden sonra bunun yerine onlara güven sağlayacağını vadetti. Çünkü*

gönderdiği bütün vahiy mahsulüne inanıp Hz.Muhammed başta olmak üzere gelip geçmiş bütün peygamberleri tasdik eden³⁹ Allah anıldığı zaman kalbi ürperen ve O'nun âyetleri okunduğunda îmânı mükemmelleşen ve sadece Rabbine dayanıp güvenen⁴⁰, ibadetini huşû içinde yerine getiren, boş ve yararsız işlerden yüz çeviren, zekatını veren, iffetini koruyan, her türlü aşırılıklardan kaçınan, ahidlerine ve emanetlerine riâyet eden⁴¹, Allah'ı, peygamberi, mü'minleri seven, yaratılanları hoş gören, insanların haklarını koruyan, dost ve kardeşlik duygularına bağlı olan, îmânın kendisine verdiği sadelik, temizlik, dürüstlük ve samimiyetle dünyada örnek kişilik sergileyen, iyiliğin yanında, kötülüğe karşı olan, kısacası dünyayı bireysel boyutta düzeltmeye çalışan, son derece yumuşak ve merhametli olan kimsedir.⁴²

Kur'an, insan sorumluluğunu iman ve salih amel işlemek olarak iki özgün kavram ile formüleştirmiştir. İman: insanın iç dünyasını oluşturan, olumlu inanç, duygu, düşünce ve değerleri karşılayan soyut kalbi eylemleri karşılayan ve yansıtan bir kavramdır. Salih amel ise, imana uygun, dışa yansıyan somut insan eylemlerini temsil eden kapsamlı bir kavramdır. Kur'an'da insan sorumluluğunu dile getiren bütün kavramlar iman ve salih amel kavramının çatısı altında özetlenebilir. Bunun anlamı salih amel kavramının Kur'an sisteminde birçok insan davranışını ve sonuçlarını karşılayan kavramların anlaşılmasına katkı sağlayacak olmasıdır. Salih amel üzerinden Kur'an'ın insan davranışlarına uyguladığı sistemi anlamaya çalışmak, Kur'an'ın insan için belirlediği sorumluluk haritasının çıkarılmasına ve dünya görüşünün açıklanmasına katkı sağlayabilir. Aksi halde dinin anlaşılmasını zorlaştıran, amacından saptıran, gereksiz konularla uğraşılma zaman kaybedilme tehlikesi devam edecektir. Çünkü salih ameller dinin çağırdığı yer, oluşturmaya çalıştığı dünya görüşünün temeli, hayat felsefesinin özü ve pratiğidir. Dindeki bütün değersel alt yapı salih amel üretimi için planlanmıştır (Demir, 2013: 22).

Her dinin bir hakikat görüşü ve kurtuluş nazariyesi vardır. Kur'an bağlamında İslam'ın hidâyet anlayışının iman ve salih amel olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kur'an ne varlıkları mitleştirmiş ve ne de insanları tabiatüstü, ilahi bir kurtarıcı şahsiyetler olarak görmüştür. Mitlerde bir kurtarıcının hayatının önemli anları olan; ana rahmine düşüş, doğum, çocukluk, çağrı ve ölüm gibi anlar üzerinde özellikle durmak suretiyle bu şahsiyetler sürekli yüceltilir. Olağanüstü olay ve olguların meydana gelmesi onlarla ilişkilendirilir. bu şekilde doğal biyografi, kutsal

onlar bana kulluk ederler; hiç birşeyi bana eş tutmazlar, artık bundan sonra kim inkâr ederse, işte bunlar asıl büyük günahkârlardır." (en-Nûr, 24/55)

³⁹el-Bakara, 2/2-4.

⁴⁰el-Enfâl, 8/2.

⁴¹el-Mü'min, 22/2-8.

⁴² Hûd 11/112; İsrâ 17/53; Furkan 25/63; Fussilet 41/30-32; Ahkâfsûresi 46/ 13-14.

kural haline getirilerek dini tören ve uygulamalar için temel oluşturacak şekilde tabiat-üstü bir varlık biçimine dönüştürülür. Kur'an gerçek kurtuluşu ve kaybı insanın bireysel ve toplumsal çabalarına ve emeğine bağlamış; kurtuluş vurgusu iman ve salih amellere yapılmıştır. Bu bağlamda iman ve salih amel, insanın bireysel çabasını gerektiren, bilmeye, anlamaya, öğrenmeye, akletmeye, sevgi ve inançla bağlanmaya ve aktif olarak eylemde bulunmaya çağırان bir yoldur. Ne akla zarar menkibelere, ne mehdi beklemeye ve aramaya, ne de kıyamet alametlerini tartışmaya ve ne de geçmişı destanlaştırma-mutlaklaştırmaya ihtiyaç vardır (Selçuk, 1999: 256).

İnsanın bütün ilişkilerinde anlamlı ve değerlerle bütünleşmiş yaşamı (Ülken, 1967: 155), salih ameller üzerine temellendirilebilir. Ayrıca bu kurtuluş bütün insanlara açık olup kimsenin tekelinde değildir. Salih amel algısı Kur'an açısından son derece önemlidir. Bu algı din anlayışlarının ayrışmasında son derece etkilidir. Kur'an kavramlarının içeriğinin değiştirilmesi, daraltılması veya genişletilmesi gerçeğin ortaya çıkmasına sebep olur (Demir, 2013: 22).

İslam imanının esasları vahye dayanır. Vahiy İslam dininin iman, ibadet, muamelat ve ahlak ilkelerini esas belirleyicisidir. İslam vahiy eksenslidir ve bu İslam'ın temel özelliğidir. Buna karşın İslam düşüncesinde iman konusunda görüşler ve oluşan itikadi ekoller; dini, toplumsal, siyasi ve kültürel etkilerin sonucunda ortaya çıkan insani yorumlardır. İman ilkeleri dinin esası, ameli, düşünsel ve davranışsal ilkelerin belirleyici unsurdur. İslam düşüncesinde akide/iman konusunda ileri sürülen görüşler veya yazılan eserler bir kişi veya mensubu bulunduğu ekolün iman konusunda ki görüş, yorum, anlama ve onaylaması anlamına gelmektedir.

İman'ın ne olduğu ve ne anlama geldiği hususunda farklı tanımlar ve yorumlar yapılmıştır. İmanın ne olduğunu bilmeye, anlamaya ve ifade etmeye çalışan insandır. İman konusu vahiy kaynaklı olsa da yine ilk unsur insandır. Soyut bir anlam içeren iman, toplumda yaşanan olaylar ve oluşturduğu etkileşimden dolayı, kişilerde farklı tanımların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda oluşan tüm itikadi ekoller ve görüşler beşeri özellikler taşır. İslam düşüncesinde iman kavramı ve iman ile ilgili konularda yapılan yorumlar, tartışmalar ve yazılan eserler daha çok içerdiği konuların yanı sıra dini, siyasi ve toplumsal olaylardan sonra ortaya konmuştur.

3. İnanç Özgürlüğünün Temel İlkeleri

İnsanlığın geçmişten günümüze en büyük sorunlarının başında adalet, insan hakları ve hürriyeti sorunu olmuştur. İnsanlık en büyük acılarını ve zulümlerini geliştiremediği bu nedenlerden dolayı yaşamıştır. İnsanı anlamlı ve değerli kılan en önemli ilkeler, insan hakları, adalet ve hürriyeti ile ilgili olanlardır. İslamiyet Kur'an'ı ilkeler bağlamında insanın tarihsel süreçte geliştiremediği ve yitirdiği değerlerini yeniden inşa etmiştir. İnsana yeryüzünün ve varlığın temsilcisi olduğunu hatırlatmıştır. Kur'anın insana verdiği değeri, tarihin akışı içinde insan kendisi için geliştirememiş ve oluşturduğu medeniyetlerde kendisine sağlamamıştır. Kur'an-ı Kerim ferdî ve toplumsal anlamda insan hakları, adalet ve hürriyetler konusu üzerinde durmuş ve bu alanda yoğunlaşmıştır. Bu konunun başlangıçtan itibaren İslam ilkelerinin içerdiği temel prensiplerin başında geldiğini ortaya koymuştur. İlahi vahyin özünde insanların temel hakları, adalet ve hürriyeti konusunda bilinçlenmeleri yer almaktadır. Kur'an, İnanç hürriyetini insana bir hak olarak vermiş ve bunu, insanın kullanması gereken temel hak olarak görmüştür.

İnsan, varlık olarak yeryüzünde özel bir değer taşımaktadır. İnsan, gerçek değerini kendisine sunulanniteliklerini, amaçsal ve değersel ilkelerini geliştirdikçe kazanır. Kur'an'a göre insanın varoluş ilkelerinin başında, din/inanç yer alır. Kur'an'a göre, dini ilkelere bağlı bir yaşam bir değerdir. Bu açıdan dinini yaşama ve gerçekleştirmenin temel ilkesi olan inanç hürriyeti beşeri bir haktır. İnanç hürriyetinin korunması, ilahi bir emir ve dolayısıyla dinî bir gerekliliktir. İnsanın inanç hürriyetini özgürce ve bilinçli olarak kullanması ve başkalarının buna saygılı olması bireysel bir haktır. Toplumda inanç hürriyeti ve dinî hoşgörü de bu anlayış çerçevesinde gelişir.

İnsan yeryüzünde bir amacı gerçekleştirmek için emaneti yüklenmiştir⁴³. İnsan varoluşsal olarak sorumludur ve bu sorumluluk, özgür bir iradeyi ve bir takım hakları zorunlu kılar. Bu bağlamda inanç hürriyetinin gerçekleşmesinde hak ve özgürlük, temel iki unsurdur. Bu haklar bireye insanca yaşama imkânı sunar. Söz konusu haklar, Allah'ın insanlığa hiçbir ayırım gözetmeksizin bahsettiği haklardır. İnsan, saygın, şerefli ve huzurlu bir hayat yaşayabilmek için bu hak ve özgürlüğe ihtiyaç duyar. Temel hak ve özgürlükler kişiye özel olup gasp edilemez ve bir başkasına devredilemez. İslam dini *can, akıl, din, mal ve neslin* korunmasını ve bu hak ve özgürlükleri güvence altına almıştır. Kur'an-ı Kerim temel hak ve özgürlüklerden bahsederken hiçbir bir ayırım yapmadan bütün insanlığa seslenir ve şöyle

⁴³Ahzâb 33/72.

der: "İnsanları hakları olan şeylerden mahrum bırakmayın ve kötülüğü yaygınlaştırarak yeryüzünde ahlaki çürümeye meydan vermeyin!"⁴⁴

3.1. Hak Kavramı

Hak kelimesi mastar olarak, haklı olma, uygun olma, doğru olma, sabitlik, kesinlik anlamlara gelir (İsfehânî, 1426/2005: 132-133). Fiilden türetilmiş bir isim veya sıfat olarak da haklı, uygun, doğru, kesin, sahih, hakiki, kusursuz, sağlam, muteber, mevcut, yakın, zorunlu, gerekli, kaçınılmaz, bağlayıcı, münasip ve icap eden anlamlarına gelir (İbnManzur, Tsz.: 10/ 49-58; Güler, 2002: 202). "Hakk"ın karşıtı Kur'an'da doğru olmayan, saçma, asılsız, değersiz, boş, fasid, bozuk, anlamsız, temelsiz⁴⁵ anlamında 'batıl'; (İbnManzur, Tsz.: I/ 227; Güler, 2002: 202) sapma, kaybolma anlamında⁴⁶ 'dalal' (İbnManzur, Tsz.: XI/ 56) ve doğru sanma, sanı anlamında⁴⁷ 'zann'dır (İbn Manzur, Tsz.: XIII/ 272; Güler, 2002: 202).

"Hakk" kavramının Kur'an'daki anlam alanı, dinî-ahlakidir. "Hakk", Kur'an'da genel olarak Allah'ın ve insanın davranışlarını nitelemek için kullanılır. Cabiri'nin ifade ettiği gibi bu durum, Arap dilinin ve aklının genel yapısıdır. Batı aklı, genel olarak bilgidan ahlaka-dine giderken; Arap aklı, ahlaktan bilgiye gider (Cabiri, 1991: 30).

"Hak" kavramının çoğulu "hukuk"tur. Allah'ın isimlerinden biri olan "hak" kelimesi, "bâtıl"ın zıddıdır ve bir şeyin gerekli olma durumunu ifade eder. Ayrıca bir şeyin sağlam ve doğru olması anlamına da gelir. Hak isim olarak adaletin gerektirdiği veya birine ayırdığı şey, kazanç; dava veya iddiada gerçeğe uygunluk, doğruluk; verilmiş emekten doğan manevi yetki; pay ve emek karşılığı ücret gibi anlamlara gelirken sıfat olarak doğru ve gerçek⁴⁸ anlamında kullanılmaktadır (İbn Manzur, Tsz.: I/227, XI/56. XIII/272). Bu bağlamda hak lafzının Kur'an'da 290 defa geçtiği dikkati çekmektedir (Abdulbâkî, 1408/1988: 208-212). Rağîb el-İsfahânî, hak lafzının asıl manasının mutabakat ve muvafakat olduğunu belirtir. Ona göre hak, temelde dört anlama gelir. Bunlar:

1. Bir şeyi, hikmetin gereğine uygun olarak var eden.
2. Hikmetin gereğine uygun olarak yapılan iş.
3. Bir şeye aslına uygun ve doğru olarak inanma.
4. Gerektiği şekilde, gerekli ölçüde ve gereken zamanda meydana gelen iş (İsfehânî, 1426/2005: 132-133).

⁴⁴Şuârâ 26/183.

⁴⁵Hayır, biz hakkı batılın üstüne atarız da onun beynini parçalar ve derhal canı çıkar ... " (Enbiya21/18).

⁴⁶"Zann ise, hakikatten hiçbir şey ifade etmez" (Necm 53/28),

⁴⁷"İşte gerçek Rabbiniz Allah budur. Hakktan sonra dalaletten başka ne vardır?" (Yunus 10/32).

⁴⁸ Yunus 10/32; Enbiya21/18; Necm 53/28.

Hak kavramının uygulanma süreci açısından insan haklarını şu şekilde tanımlayabiliriz: Dil, din, ırk, milliyet, cinsiyet, ekonomik durum ve sosyal durum gibi hiçbir ayırım gözetmeksizin bütün insanların yalnızca insan olmalarından dolayı, insanlık onurunun bir gereği olarak sahip olmaları gereken hak ve özgürlüklerin tümüdür. Yani insan hakları aslında insanlar arasında hiçbir ayırım yapmamak, herkesi sırf insan olmalarından dolayı eşit görmek, onlar arasında her hususta hak ve adaleti gözetmektir (Şen, 2014:391)

İnanç hürriyeti her insanın sahip olması gereken haklardan biridir. Bu hak her insanın sahip olması gereken bir şeydir, yani ahlaki bir yetkidir ve bir istek ya da arzudan daha fazlasını içermektedir. İnsan hakları ahlaki haklardır; devlet tarafından tanınan ve *pozitif* ya da *kanuni haklar* olarak bilinen haklardan farklıdır. İnsan hakları hareketinin başlıca amaçlarından biri, bu hakları kanunen tanınan haklar haline getirmektir. İnsan ifadesi bu hakların -millet, din, cinsiyet, etnik grup ya da cinsel yönelime bakılmaksızın- tüm insanlara ait ve tüm zamanları kapsayıcı olduğunu ifade eder. Geniş ölçüde tanınan insan hakları, *hayat hakkı* (öldürülmeme, işkence görmeme ve sakat bırakılmama), *ifade özgürlüğü*, *adil şekilde elde edilen mülke sahip olma hakkı*, *hareket özgürlüğü* ve *din özgürlüğüdür*. Kölelik, işkence ve keyfi engellemelerin hepsi insan haklarının inkâr edilmesi demektir. Bu haklar öncelikli olarak en iyi şekilde, devlete yönelik kısıtlamalar olarak görülebilirler; devletin bireylerin kendi alanlarındaki haklarına müdahale etmemesi gerekir. Devletin rolü bu hakların kendi kanunları dahilinde yer almalarını, yani *kanuni haklar* olmalarını sağlamaktır. Her insan hakkının üç kıstası karşılaması gereklidir. *İlk olarak* hakkın tüm insanlar için her zaman geçerli olması gerekir. *İkinci olarak*, hakkın mutlak olması gerekir. İnsan hakları ancak birbirleriyle çatıştıklarında sınırlandırılabilirler. *Üçüncü olarak* hakkın geri verilemez olması gerekir. Söz konusu haktan vazgeçmek mümkün değildir (Ashford, 2012: 69-70).

Yüce Allah insana birtakım sorumluluklar ve haklar tanımıştır. Bu haklar ve sorumluluklar insanın varlığının ve yaşamsal değerlerinin özünü oluşturur. Bu hak ve sorumluluklar her dönemde insanın temel sorunlarının özünü oluşturmuştur. İslam, ilahi dinler ve beşeri sistemler bu haklar üzerinde özenle durmuştur. Bu haklar insanın varlığının özüne uygun, toplumda hür ve özgür bir ortam içerisinde insanca yaşamasını sağlar. Bu şartlar bütün insanları kapsamaktadır. Bu hak ve sorumluluklar, vahyin ilkeleri ve dinin temel esaslarını oluşturduğu için kaldırılması, ihlali ve değiştirilmesi mümkün değildir. İnsan var olmakla beraber hak ettiği için yok sayılması da mümkün değildir. Her yerde ve her zaman geçerli olan bu hak ve sorumlulukların gerçekleştirilmesi ve hayata geçirilmesi dini açıdan sevap, ihlali ve yerine getirilmemesi ise ceza gerekir.

İslam hukukunda insan hakları temelde iki bölümde ele alınır. Doğuştan kazanılan haklar ve sonradan elde edilen haklar. İslam alimleri, doğuştan kazanılan hakları, zarûrât-ı hamse (beş gerekli durum) adı altında toplamış ve dinin amacının zarûrât-ı hamse dediğimiz beş temel ilkeyi yerleştirmek ve korumak olduğunu ifade etmişlerdir. Bunlar, doğuştan kazanılan haklar olup şunlardır.

1. Hayat hakkı,
2. Mülkiyet hakkı,
3. Din/İnanç hürriyeti,
4. Düşünce hürriyeti,
5. Neslini devam ettirme hürriyeti (Amidî,tsz.: Beyrut, IV, 394; İbnRüşd, 1981:II, 475-476).

1. Sonradan kazanılan hakları ise şu şekilde sıralamışlardır.

2. Siyasal haklar,
3. Medeni haklar,
4. Vatandaşlık hakları,
5. Ticari haklar (Yıldız, 2002: 103-110).

İslâm'da insanın özgürlük ve hakları, insan sorumluluğunu bizzat üstlenmesi gereğine dayanır. İnsan, özgür iradesinin gereği söz ve eylemlerinden dolayı yaşadığı dünyada ve ahirette sorumludur. Bu sorumluluk insana verilen yetenekler ve imkânlarının gereğidir. Bu açıdan sorumluluk, insanda bir takım hak ve özgürlüklerin olması gerekliliğini doğurur. İnsanınşuurlu bir varlık olması, onu irade ve özgür sahibi bir varlık kılmıştır. Haklar ve özgürlükler insanın varoluşsal ilkelerini oluşturan değersel niteliklerdir.

3.2.Özgürlük

Özgürlük, bir kimsenin başkalarına zarar vermeden, makul bir şekilde arzu ettiğini yapmasından oluşur. Özgürlüğün asıl amacı, kişisel ve sosyal faydalarla sonuçlanan, insanların iç karakterlerini geliştirmelerini mümkün kılmaktır. İnanma özgürlüğü, kişinin hür iradesi ile inancını tercih etme, yaşama ve ifade etmede hiçbir baskıya maruz kalmamasıdır. Kişi, hak olsun batıl olsun herhangi bir dini benimsemesi veya reddetmesi kendi tercihidir. Bu özgürlük, kişinin temel ve dokunulmaz bir hakkıdır. Kişinin inanç değerlerinin ne olduğuna veya neyi yaşaması gerektiğine sadece kendisi karar verir. Buna kişiler veya kurumlar karar

veremez ve baskı yapamaz. Aynı zamanda semavi olsun olmasın herhangi bir inanç sistemini benimsememe de inanç özgürlüğü kapsamına girer. Ayrıca inancını hiçbir baskı görmeden açıklayabilmekte inanç özgürlüğünün temel dinamiklerinden biridir.

Özgürlük, bir kimsenin, başkalarının, özellikle hükümetin denetiminin söz konusu olmaması gereken kişisel hayatının bir kısmını ilgilendirir. Diğer bir ifadeyle, hükümetin görevi, başkalarına zarar vermeyi engellemekle sınırlıdır. Sadece bireyi ilgilendiren kısımlarda, bireyin bağımsızlığı hak olarak mutlaktır. Kendisi üzerinde, kendi bedeni, kendi zihni üzerinde birey egemendir. Ne hükümet ne de toplum, hiçbir özel eyleme müdahale etmemelidir. Çünkü, bireysel hareket etme özgürlüğünün iki yönlü faydası vardır. *Birincisi*, eğer insanlar, kendileri için en iyi olduğunu düşündükleri şeylere bağlı olarak farklı yaşam biçimlerini hayata geçirmek için kendi tercihlerini yapmakta özgür olurlarsa, kendilerini gerçekleştirme arayışına girme imkânına sahip olurlar. *İkincisi*, bir bütün olarak toplum, özgürlükten fayda sağlar. Sosyal hayatın en yüksek hedefi olan insanın toplumsal gelişimini artırır. Bireylerin *ifade özgürlüğünü* kısıtlamak yerine ona izin vermek, aynı zamanda bu özgürlüğü kullanan her bir bireyin, dolayısıyla da birbütün olarak toplum için hayat kalitesini yükseltme faydacı değerine sahiptir (Donald, 2015: 292-294). Bu bağlamda devlet de inanç özgürlüğünde vatandaşlarına belli inançlar, değerler ve düşünceler üzerinde yükselen bir hayat tarzı dayatmaz; aksine, vatandaşların inandıkları gibi yaşamalarının önünü açar (Locke, 2012: 22).

Her bir kişinin tabii kanunu ihlal etmemek şartıyla kendi kanununu kendisinin koyma, hayat yolunu dilediği gibi seçme özgürlüğü vardır. Bu özgürlük, bireye başkalarının hayatına, bedenine ve mülkiyetine zarar vermemeyi emreden tabii kanunla birleşmiş ve sınırlandırılmış bir özgürlüktür, insanın asli özgürlüğüdür ve bu sebeple de, onu bir hak olarak telâkki edebileceğimiz yegane özgürlüktür (Locke, 2012: 20).

İnanç, aklın çok güçlü bir şekilde ve dıştan hiçbir baskı uygulamadan kendi kendini ikna etmesine bağlıdır. Zorlamayla ulaşılabilecek olan, olsa olsa, dince de hiç makbul sayılmayan iğrenç bir münafıklıktır. O halde, ister sivil-siyasi otoriteden kaynaklansın, ister ruhani otoriteden veya kendine ruhanî bir otorite vehmedenden, dolayı yahut doğrudan hiçbir baskı hakikî inanca götürmez; nitekim götürmemiştir de (Locke, 2012: 22).

4. İslam'da İnanç Özgürlüğünün İlkeleri

İslâm, sorumluluk, adalet ve hürriyeti insan hayatını anlamlı kılan ilkeler olarak ortaya koymuştur. Kur'an, bireyin en anlamlı söz ve eylemini bilinçli olma amacına bağlamıştır.

Baskı, tehdit ve zorlama ile gerçekleştirilen söz ve eylemler, güzel ve doğru olsa bile, gerçek anlamda dinî-ahlakî bir değer taşımaz. Din/inanç hürriyeti, insanın temel hak ve hürriyetlerinden biridir. Her insan dini seçme, inanma, inancının gereğini yerine getirme hakkına sahiptir. Bunlar insanın doğal ve insani haklarıdır. Bundan dolayı kimseye baskı, dayatma ve şiddet uygulanamaz. İnsan hür iradesinin gereğini yerine getirme hakkına sahiptir. Kişinin inanç ve dini değerleri hakaret, küfür ve alay konusu edilemez. İnsan, inancı ve dininin gereklerini yerine getirmekten dolayı, engellenemez, aşağılanamaz ve alay edilemez. Din/inanç insanın nihai duygusu/vicdanı olduğu için özel ve dokunulmazdır. Yüce Allah insanın din/inanç hürriyeti hakkını özgür iradesiyle kullanmasına izin vermiştir. Bu durum insan için inanç hürriyetinin değeri ve önemini ortaya koymaktadır. Yüce vahiy emirleri ile, Hz. Peygamber söz ve uygulamaları ile din/inanç hürriyetini insani bir hak olarak ortaya koymuştur.

Dinin insan için taşıdığı değer ve önem, din özgürlüğünü en temel haklar arasına koyar. Dinin insanda yaratılıştan gelen bir eğilim olan mutlak varlığa inancın bireysel olduğu kadar sosyal yaşamda da objektif ifadelerini içermesi yanında, insanın kişilik ve karakterinin oluşumunda önemli bir yeri vardır. Bu durum, din özgürlüğünün, insan için varoluşsal bir sorun; vazgeçilmez ve dokunulamaz bir hak olduğunu gösterir (Ardoğan, 2005: 499).

4.1. İslam Evrensel Dinin Adıdır

İslam, ilahi vahyin insanlığa gönderdiği ortak dinin adıdır.⁴⁹ Yüce Allah'ın insanlık için öğütlediği, elçileri vasıtası ile iletildiği, mutebersaydığı ilahi değerler bütünüdür.⁵⁰ Kur'an kendisinden önce gönderilen kitapları doğrulamış⁵¹, tevhid inancı bağlamında rubûbiyyet ve ulûhiyyet ilkelerini ortaya koymuştur. Elçiler tebliğ vazifeleri doğrultusunda ilahi vahyi insanlara iletmiş, aralarında farklılık ve ayırım olmayan⁵² beşer şahsiyetlerdir⁵³. Hz. Muhammed ilahi mesajı insanlığa ileten son elçidir⁵⁴, hitabı ve daveti bütün insanlığadır.⁵⁵ Kendinden önce gelen elçilerin iletildiği ortak ilahi vahyin ilkelerini insanlara tebliğ etmiştir. *De ki: "Ben (Allah'ın) elçilerin(in) ilki değilim ve (onların tümü gibi) ben de, bana ve size ne olacağını bilemem, sadece bana vahyolunana uyuyorum çünkü ben sadece*

⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/67; Hacc, 22/78.

⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/19,85.

⁵¹ Bakara, 2/ 41, 91, 97; Âl-i İmrân, 3/ 3, 50; Nisâ, 4/ 47; Mâide,5/ 46, 48; Fâtır, 35/31; Ahkâf, 46/30; Saff, 61/6.

⁵² Bakara,2/ 136, 285; Âl-i İmrân, 3/84.

⁵³ Âl-i İmrân, 3/144; Ra'd, 13/ 38; İbrâhîm 14/10-11; İsrâ, 17/90,94; Kehf 18/110 ; Enbiyâ 21/2,4,5.

⁵⁴ Ahzab, 33/40.

⁵⁵ Nisâ,4/79; A'râf, 158; Enbiyâ, 21/107; Furkân,25/1; Ahzab, 33/40; Sebe, 34/28; Sad,38/ 87-88.

açık bir uyarıcıyım".⁵⁶Kur'an, Hz. Muhammed'e kendinden önce geçen elçilerin ilkelerine ve yoluna uymasını emretmiştir. Ve sonuç olarak sana, "Yalan ve sahtelik taşıyan her şeyden sakınan ve hiçbir şekilde Allah'tan başkalarına tanrılık yakıştırmayan İbrahim'in dinine uy!" diye vahyettik⁵⁷. Son ilahi vahiy, ilahi hitabın özünde yapılan tahrifleri ve yanılgıları ortaya koyarak doğru dinin ilkelerini Hz. Muhammed vasıtası ile insanlığa duyurmuştur.

4.2.Kur'an-ı Kerim'de Din/İnanç Hürriyeti

Din, akıl sahibi insanların, kendi hür irade ve tercihlerini kullanarak doğrudan hayra ulaştırmak üzere Allah tarafından tesis edilen ilahi bir kurumdur (Topaloğlu ve Çelebi, 2010: 70). Dinin özünde iman, imanın temelinde de kalp ile tasdik vardır. İnsanın bir şeyi isteyerek tercih etmesi, onu ancak kalben benimsenmesi ile mümkündür. Bu nedenle ilahi iradenin benimsenmesi rızaya bağlıdır (Dağcı, tsz.:67).

Din ve vicdan özgürlüğünün temeli inanç özgürlüğüne dayanır. İnanç özgürlüğünde, devlet, din, topluluk veya birey kimseye inanmak veya inanmamak konusunda baskı yapamaz. İncından dolayı kınamaya veya ayırımı tabi tutulamaz. İlahi vahyin hitabı insana yöneliktir ve amacı insandır. Yüce yaratıcı insanı vahyin değersel ilkeleri ile donatmak ve saygınlık konumunu korumayı amaçlamıştır. Vahiy, insanın yeryüzü ve daha sonra gerçekleşecek olan uhrevi hayatına amaç ve anlam koymuştur. Allah, insanı bilme, düşünme, anlama gibi yetenekler ile donatmıştır. Bu bağlamda insanı yeryüzünün halifesi kılmıştır. İnsan, sorumluluğunu bilmek, Allah'ın koyduğu düzeni ve yarattığı varlıkları korumakla görevlendirilmiştir. Evrendeki en büyük sorumluluğu insana yüklemiştir. İnsanın bu sorumluluğu tam olarak yerine getirebilmesi için, Allah'ın yardım ve desteğine ihtiyacı vardır. Vahiy, insana yol gösteren yöntem ve rehberdir. *Gerçek şu ki, Biz ona yolu/yöntemi gösterdik; şükredici, ya da nankör (olması artık kendisine kalmıştır).*⁵⁸ İnsana iyiyi, güzeli ve doğruyu gösterir ve tavsiye eder⁵⁹, fakat hiçbir baskı ve zorlamaya kabul etmez⁶⁰. Bu anlamda Allah, insana irade vermiş ve onu sorumlu kılmıştır. Bu yüzden insan hür iradesi gereği, söz ve eylemlerinden sorumlu kılınmıştır. Allah insana, dinini, inancını belirleme, davranışlarını şekillendirme (ahlak) bu ilkeler doğrultusunda yaşama (ibadet-muamelat)'da insana tavsiye ve lütufta⁶¹ bulunmuştur.

⁵⁶Ahkâf 46/9. Bkz.En'âm 6/90.

⁵⁷Nahl 16/123.

⁵⁸ İnsan 76/3.

⁵⁹Zümer 39/18.

⁶⁰ Bakara,2/ 256.

⁶¹Mâide 5/7; Enfâl 8/29; Fâtır, 35/3; Mü'min 40/61; Hucurât 49/7-8; Tûr, 52/29;

*Ve sen (ey elçi,) bir mucize getirmediğin zaman, bazıları: "Onu (Allah'tan) elde etmeye çalışsan ya!" derler. De ki: "Ben sadece Rabbim tarafından bana vahyolunan her neyse, ona uyarım: bu (vahiy), inanmak isteyen bir toplum için Rabbinizin katından bahşedilmiş bir kavrama yöntemi, bir yol gösterici ve bir rahmettir.*⁶²

İnsan hür iradesinin gereği, inancını belirleme hakkına sahiptir. Bu Allah'ın insana tanıdığı ve garanti altına aldığı bir haktır. Dinde zorlamanın olmayacağını ifade eden Kur'an'ın emri mutlak ve evrenseldir. Dolayısıyla dinin inanç, ibadet ve ahlaki bütün alanlarında bu ilke geçerlidir. Bunun tek istisnası bir kimsenin dini uygulamaları veya dine karşı tutumuyla başkalarını rahatsız eder noktaya gelmiş olmasıdır. Dini dayanak noktası yapıp başkalarının haklarına tecavüz etmek ya da Din karşıtı tutumuyla başkalarını rahatsız ederek onların kutsal değerlerine saldırmak kamu otoritesinin müdahale etmesi gereken bir hukuk ihlalidir. Dolayısıyla toplumun diğer bireylerini doğrudan rahatsız etmeyen ve kamu düzenine zarar vermeyen dini uygulamalar yerine getirip getirmeme konusu, kişinin hesabını sadece Allah'a vereceği inanç ve ibadet özgürlüğü alanına girer (Ünal, 2005: 277).

Kur'an, dinini/inancını belirlemede insana tam bir özgürlük alanı tanımıştır. Dinde baskı ve zorlamanın mutlak anlamda yapılamayacağı ilkesini getirmiştir. *"Dinde zorlama yoktur. Artık doğru ile yanlış, birbirinden ayrılmıştır: O halde, şeytani güçlere ve düzenlere (uymayı) reddedenler ve Allah'a inananlar, hiçbir zaman kopmayacak en sağlam mesnede tutunmuşlardır: Zira Allah her şeyi işitendir, her şeyi bilendir."*⁶³ Kur'anın bir irade, kabullenme (tadik) ve bilgi eylemi olduğunu vurgulamıştır. Bu yüzden imanı doğrudan insanın kendisine bırakmıştır. *"Ve de ki: "(Bu) hak, Rabbinizden (gelmiş)tir: Artık ona dileyen inansın, dileyen reddetsin".*⁶⁴ Kur'an insana inanma ve inanmama özgürlüğü alanında tam bir hürriyet vermiştir.

İman bireysel bir kabullenme ve tercihtir. Kişi tüm bilgi ve öncülleri ile nihai birahlaki anlayış ve yaşam tarzını belirler. İman, birey için hayattır ve bu yüzden kişinin değersel ve yaşamsal

⁶²A'râf 7/203.

⁶³ Bakara 2/256. İlk ayetin iniş sebebi hakkında kaynaklarda farklı rivayetler geçmektedir. İslam'dan önce, çocuğu yaşamayan Ensar kadınları, doğacak çocuklarının yaşaması halinde onları Yahudiler arasında yetiştirip Yahudi yapacaklarına dair adakta bulunurlardı. İşte bu kadınlar, bu amaçla Beni Nadir Yahudilerinin yanına verdikleri çocuklarını, Medine'den sürülen bu kabileyle gitmelerini önlemek için, Müslüman olmaya zorlamışlardı. (Taberi, 1405/1984: I, 15). Ayetin inişi nedeni hakkında diğer bir olay da Salim b. Avf Oğullarından bir kişinin, Şam'dan gelen bir tüccarın telkiniyle Hıristiyan olan iki oğlunu, o tüccarla Şam'a gitmelerini önlemek için tekrar İslam'a girmeye zorlaması ve Hz. Peygamber'den onları İslam'a döndürmesini rica etmesidir. (Ateş, 1988: I/453-454; Ebu Davud, *Cihad*, 126, 3/ 132, 1-5), Bakara 2/256 ayeti hakkında değerlendirme için bakınız, (Altuntaş, 2012:15-72).

⁶⁴Kehf 18/29.

ilkelerinin amaçlarının oluşturur. Bu yüzden bireyin imani ve dini değerlerine yönelik her baskı, hakaret ve şiddet değersel ilkelerine yöneliktir. Kim olursa olsun ve hangi imani bilinç olursa olsun, birey için önemli olan bu değerlere karşı her türlü hoşgörüsüzlük ve saygısızlık yanlıştır. Vahiy bu bağlamda her türlü düşünce, inanç ve değerlere yönelik tavır ve hakaretlere karşı uyarılarda bulunmuştur. *"Onların Allahtan başka yalvarıp sığındıkları (varlıklar)a sövmeyin ki onlar da kin ve cehaletten dolayı Allaha sövmesinler: zira Biz her topluma kendi yaptıklarını güzel gösterdik. (Ama) zaman geldiğinde onlar Rablerine döneceklerdir: O zaman Allah onlara bütün yaptıklarını (en doğru şekilde) anlatacaktır."*⁶⁵ Ayrıca vahiy, bireyin Dininin/İmanının gereği duygu ve eylemlerini (ibadet) yerine getireceği mabetlere karşı da duyarlı olmayı tavsiye etmiştir.

*"Onlar ki, sadece "Bizim Rabbimiz Allah'tır!" dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarıldılar. Çünkü, Allah insanları birbirlerine karşı savunmasız bıraksaydı, şüphesiz o zaman, içlerinde Allah'ın isminin çokça anıldığı manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler (çoktan) yıkılıp gitmiş olurdu. Ve muhakkak ki Allah, O'nun davasına arka çıkanlara yardım edecektir, çünkü, Allah (her şeyi hükmü altında tutan) en yüce iktidar Sahibidir"*⁶⁶.

Kur'an-ı Kerim, geçmişte inançları sebebiyle baskı ve zulüm gören, öldürülen insanları ve toplulukları zikretmiş ve bunları yapanları kınamıştır. *"Ateşle dolu hendeğe atılanlar (yakılarak) öldürüldü. Onlar (yakanlar) da başlarına oturmuşlar, müminlere yapmakta oldukları işkenceyi seyrediyorlardı. Ve onlar, mü'minlere yapar olduklarını seyrediciler idi. Ve bunlardan intikam almaları da, bunların azîz, hamîd olan Allah'a imân etmiş olmalarından başka bir şey için değildi"*⁶⁷. Ayet, Yemen'de Yahudiliği kabul eden Himyeri Kralı ZuNuvas'ın, miladi 523 de işgal ettiği Necran'daki Hristiyan halkı Yahudiliğe girmeye zorlarken yaptığı baskılara işaret etmektedir. Bu baskılar sonucu yirmi bin Hristiyan'ın öldürüldüğü belirtilmektedir ("*Ashabu'l-Uhdûd*", Eroğlu, 1991: III/471). Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed ve mümin arkadaşlarına baskı ve zulüm yapan Mekkeli müşrikleri, muhtemelen bildikleri bu olayı hatırlatarak uyarmaktadır.

4.3.Vahyin Hz. Muhammed'i Din/İnanç Özgürlüğü Konusunda Uyarısı

Allah tarafından vahyin tebliğcisi kılınan elçilerin, din/inanç özgürlüğü konusunda duyarlı davranmaları istenmiştir. Elçilere görev ve sorumlulukları bildirilmiş özellikle inanç

⁶⁵En'âm 6/108.

⁶⁶Hac 22/40.

⁶⁷Burûc 4-9

özgürlüğü konusunda ciddi şekilde uyarılarda bulunulmuştur. Allah elçilerine uyarıcı, şahid ve müjdeci olarak gönderildiğini vurgulamıştır. *"Doğrusu biz seni Hak (Kur'an) ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Sen cehennemliklerden sorumlu değilsin."*⁶⁸ "Vahiy, Hz. Muhammed'e farklı inanç ve düşüncede olan kişilerle seviyeli, saygın ve güzel bir şekilde konuşmasını ve tartışmasını öğütlemiştir.

*"(Bütün insanlığı) hikmetle ve güzel öğütle Rabbinin yoluna çağır; ve onlarla en güzel, en inandırıcı yöntemlerle tartış; şüphesiz, O'nun yolundan kimin saptığını en iyi bilen senin Rabbindir; ve yine doğru yola erişenleri de en iyi bilen O'dur."*⁶⁹ *"Ve (ey Peygamber,) senin izleyicilerine yumuşak davranman, Allah'ın rahmetinin bir eseri idi. Zira, eğer onlara karşı kırıcı ve sert olsaydın, doğrusu senden koparlardı. Artık onları bağışla ve affedilmeleri için dua et. Ve toplumu ilgilendiren her konuda onlarla müşavere et; sonra bir hareket tarzına karar verince de Allah'a güven, Zira Allah, O'na güven duyanları sever"*⁷⁰. *"Geçmiş vahyin mensupları ile zulüm ve haksızlıktan uzak durdukları sürece en güzel şekilde tartışın ve deyin ki: "Bize indirilene inandığımız gibi size indirilmiş olana da inanıyoruz: çünkü bizim ilahımız ile sizin ilahınız tek ve aynıdır ve biz (hepimiz) O'na teslim olmuşuzdur"*⁷¹ vahiy, elçisi için tavsiye ettiği hoşgörülü yöntemin inananlar tarafından da söz ve eylem olarak benimsenmesini ve uygulanmasını vurgulamıştır. *"Ve belki içinizden iyi ve yararlı olana davet eden, doğru olanı emreden, eğri ve yanlıştan alıkoyan bir topluluk çıkar, nihai kurtuluşa erişecek kimseler, işte bunlar olacak"*⁷².

Vahiy, elçilerin asıl görevinin tebliğ olduğunu bildirmiş, tebliğde özgür iradeye müdahale edilmemesini belirtmiştir. *"Ey Elçi! Rabbinden sana indirilenleri tebliğ et. Sen onu tam yapmadığın sürece Rabbinin mesajını (hiç) duyurmamış olursun."*⁷³ *"Siz Rabbinin vahyettiklerini duyuruyorum, size öğüt veriyorum ve ben sizin bilmediklerinizi Allah'tan (gelen vahiy ile) biliyorum."*⁷⁴ Vahiy, Hz. Muhammed'in duygusal insani davranışlarına dikkat çekmiştir. Bir beşer olarak çevresindeki akraba, dost, arkadaş ve topluma karşı sevgi, acıma ve merhamet duyguları taşıyabilmiştir. Bu duygularını taşıdığı görev ve sorumluluk bilincinin

⁶⁸ Bakara 2/119; Bkz Enbiya 21/107; *"(Sana gelince,) ey Peygamber, unutma ki Biz seni (hakikatin) bir şahidi, bir müjdeci ve bir uyarıcı olarak gönderdik."* Ahzâb 45.

⁶⁹ Nahl 16/125.

⁷⁰ Âl-i İmrân 3/159.

⁷¹ Ankebut 29/46. Bkz. Tevbe 9/128; Meryem 19/13.

⁷² Âl-i İmrân 3/ 104.

⁷³ Mâide 5/67. Bkz. Mâide 5/ 92,99; Nahl/16/82.

⁷⁴ A'râf 7/62; A'râf/68,79,93; Yâsin 36/ 17.

önüne geçirmemesi bağlamında vahiy tarafından dikkati çekilmiştir. Onun görevi tebliğ, müjdeleme ve uyarıda bulunmaktır. Kişi edindiği bilgiler ve hür iradesi ile vicdani tasdikini kendisi ortaya koyacaktır. Hz. Muhammed tüm insanlığa, dinin evrensel ilkeler ile gönderilmiştir. Bu ilkeler ışığında adil ve kendisine verilen görevler çerçevesinde kalması, tebliğde baskı ve aşırı gitmemesi konusunda uyarılarda bulunulmuştur.

"Peki ama, onlar bu mesaja inanmak istemiyorlarsa, (inansınlar diye) kendini mi paralayacaksın?"⁷⁵ "(İnsanların bir kısmı, ulaştırdığın mesaja) inanmıyorlar diye (üzüntüden) neredeyse kendini tüketeceksin!"⁷⁶ "Gerçek şu ki, sen her sevdiğini doğru yola yöneltemezsin; fakat Allah'tır, (yönelmek) isteyen doğru yola yönelten ve yine O'dur, doğru yola girecek olanları en iyi bilen."⁷⁷ "Yine de -bunu ne kadar yürekten istersen iste- insanların çoğu (bu vahye) inanmayacaklar. Oysa sen onlardan herhangi bir karşılık da beklemiyorsun; bu, (Allah'ın) bütün insanlığa bir hatırlatmasıdır sadece."⁷⁸

İman, Allah karşı bir sorumluluğu ifade eden kişisel vicdani bir tercihtir. Vahiy, elçilere ve Hz. Muhammed'e inanç konusunda insanlara hiçbir baskı ve zorlamada bulunmama hususunda uyarılarda bulunmuştur.

"İşte böyle, (ey Peygamber,) onlara öğüt ver; senin görevin yalnız öğüt vermektir, sen onları (inanmaya) zorlayamazsın, ancak, kim hakikati inkara şartlanmış olarak yüz çevirip uzaklaşırsa, Allah ona (öteki dünyada) en büyük azabı tattıracaktır. Bizdir onların dönüşleri, ve Bize düşer onları hesaba çekmek."⁷⁹ "Biz onların dediklerini çok iyi biliriz. Sen onların üzerinde bir zorlayıcı değilsin. Tehdidimden korkanlara Kur'an'la öğüt ver".⁸⁰ "(Resûlüm!) Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın?"⁸¹ "(Ey Peygamber,) de ki: "Ey insanlar, şimdi size Rabbinizden hakikat (bilgisi) gelmiş bulunuyor artık. Bundan böyle her kim ki doğru yolu izlemeyi seçerse, bunu kendi lehine seçmiş olacaktır;

⁷⁵Kehf 18/6.

⁷⁶Şuâra 23/3.

⁷⁷Kasas 28/56.

⁷⁸Yûsuf 12/103-104.

⁷⁹Ğâşîye 88/21-26.

⁸⁰ Kâf 50/45.

⁸¹Yûnus 10/99. "De ki: "Siz ey hakikati inkar edenler! Ben tapmam sizin taptığınıza, siz de tapmazsınız benim taptığıma. Ve ben tapmayacağım (asla) sizin tapıp durduğunuza, siz de (hiç) tapmayacaksınız benim taptığıma. Sizin dininiz size, benimki bana!"Kâfirûn 109/1-6.

*ve her kim ki sapıklığı seçerse, yine bunu kendi aleyhine seçmiş olacaktır. Sizin davranışınızdan sorumlu değilim ben*⁸².

Elçilerdahil hiç kimse bir başkasına hidayet verme gücüne sahip değildir. Bu açıdan tebliğ görevi ile gönderilen elçiler ile dini, toplumsal ve siyasi kimliği ne olursa olsun birey, din/inanç konusunda sadece tebliğ ve davette bulunabilir. Çünkü Kur'an insanların din/inanç alanında vebireyin sorumluluklarında hak ve özgürlüklerini üstlenme yetkisine sahip beşerî bir otoriteyi kabul etmemektedir.

4.4. Hz. Muhammed'in Din/İnanç Özgürlüğü Uygulamaları

Hz. Muhammed 23 yıllık peygamberlik döneminde kimseye inanç dayatmadığı gibi, dini uygulamalar konusunda da zorlayıcı olmamıştır. Çünkü böyle davranması Kur'an'ın emridir. Buna rağmen hem Kur'an'a hem de Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı olarak, *"kim dininden dönerse öldürünüz"* (Buhârî, *Cihâd*, 149, EbûDâvûd, *Hudûd*, 1, Tirmizî, *Hudûd*, 20, İbnMâce, *Hudûd*, 2), *"namazı terk eden kafir olur"* (Tirmizî, *İmân*, 9, Nesâî, *Salât*, 8; İbnMâce, *İkâme*, 77, Ahmet bin Hanbel, *Müsned* V, 246), gibi rivayetler O'na isnad edilebilmiş ve sonradan gelen birçok fakih bu rivayetlere dayanarak hükümler üretmişlerdir. Mürted'e verilen ölüm cezasının dayanaklarından biri sayılan, *"Müslümanın kanını dökmek ancak şu üç durumda helal olur: Evlendikten sonra zina etmesi, bir kimseyi öldürmesi ve dinini terk edip cemaatten ayrılması"* (Buhârî, *Diyât*, 6, Müslim, *Kasâme*, 1676, Ebû Dâvûd, *Hudûd*, 1, Tirmizî, *Diyât*, 10) mealindeki rivayet ise bazı uygulamalardan istidlal edilmiş bir hüküm gibi görünmektedir. Şayet bu söz Hz. Peygamber'e aitse o, kendi sağlığında irtidad edenlere niçin bu cezayı uygulamamıştır? *"İrtidad eden bir kadının öldürülmesini emrettiği"* (Darekutnî, *Sünen*, 3/118-119) şeklinde Hz. Peygamber'e isnad edilen ve hadisçilerin zayıf kabul ettiği bazı rivayetler ise hem Kur'an'a hem de onun uygulamalarına ters düşmektedir.⁸³ (Darekutni, *Sünen*, 3/118-119).

Hz. Peygamber inanç konusunda kimseyi zorlamadığı gibi, kendi hayatında din değiştirdiği gerekçesiyle kimseyi de öldürmemiştir. Bu konuda verilebilecek önemli bir örnek Buhari'nin Sahih'inde yer alan bir hadistir. Buna göre Hz. Peygamber, kendisine biat edip Müslüman olan, bir Bedeviyi Medine'nin sıcağı rahatsız eder ve hastalanır. Bir müddet sonra Hz. Peygamber'e gelerek, *"Ya Rasulüllah beyatımı boz"*, der. Hz. Peygamber ses çıkarmaz. Bedevi üç kez aynı isteğini tekrar eder ve her defasında Rasulüllah ses çıkarmaz. Adam da çeker gider. Hz. Peygamber adamın gidişine engel olmamıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber,

⁸²Yûnus 10/108.

⁸³ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. (Ünal, 2005: 276-282; Altuntaş, 2012: 72-122).

"Medine, ateşin kir ve pasları giderdiği gibi, kötülükleri yok eder."⁸⁴ demiştir (Buhari, 1981: 45-47; Ünal, 2005:278; Yavuz, 1994: 244). Ayrıca o, Müslüman olup vazgeçen sonra tekrar Müslüman olan bazı kişileri de affetmiştir. Mesela Hz. Osman'ın sütkardeşi Abdullah b. Sad b. EbiSerh bunlardandır. (Taberi, 1407: 2/160). El-Haris b. Süveyd'in ve İslam'a girip irtidat eden, sonra yine İslam'ı kabul eden Mekkeli bir grubun olayı da bu örnekler arasındadır (İbnu'l-Esir, 1970: I/346-347; İbnTeymiyye, , 1417: I/320); İbnHişâm, 1974: II/ 1209.

İslam tarihinde ilk irtidat eden kişi olduğu kabul edilen Mukayyis b. Subabe için Hz. Peygamber tarafından verilen ölüm emri onun din değiştirmesinden dolayı değil, yanlışlıkla kardeşini öldüren bir Müslümanı, diyetini aldığı halde kasden öldürmesinden dolayıdır (İbnHişâm, 1974: III/ 185).

İlk hadis eserlerinde İslam'dan dönenlere verilen ölüm cezalarıyla ilgili nakiller eğer doğruysa, Kur'an'ın ve Hz.Peygamber'in öğretilerine ters düşen bir durum söz konusudur.⁸⁵ O nedenle bunları ya Kur'an ve Sünnete aykırı hüküm ve uygulamalar saymak ya da daha sonra ortaya çıkan siyasi, sosyal ve dini gelişmeler doğrultusunda çeşitli amaçlarla üretilmiş haberler olarak değerlendirmek gerekir. Nitekim bu gelişmelerin beslediği ortamda, diğer din mensupları bir yana, Müslümanların içinden doğan bazı fırkaların bile küfür içinde oldukları Hz.Peygamber'e onaylatabilmiş (Tirmiz, *Kader*, 13, İbnMâce, *Mukaddime*, 9), farklı görüşlere sahip olan bazı kimseler küfürle itham edilerek, canları ve mallarının heder olacağı iddia edilmiştir (Neysabüri, 1977: 84).

Hz. Peygamber'in uygulamalarında Mekke'nin fethedildiği gün Hz. Peygamberin öldürülmesini istediği şahıslar, irtidatla ilişkisi olmayıp Hz. Peygamber ve Müslümanlar'akarşı akla ve hayale gelmedik işkence, ceza, istihza yapan ve tekzipte çok aşırı giden kişiler olduğu görülmektedir. Bu kişiler hukuki suç işleyenler, İslam ve Peygamber'in manevi şahsiyetine saldıran, alay edenler, Müslümanlara işkence yapanlar, Hudeybiye antlaşmasını hükümlerine aykırı davranan, savaş kışkırtıcılığı yapan ve Huzaalıları kılıçtan geçirenlerdir.⁸⁶

Mürtedin öldürülmesi gerektiği şeklinde Hz.Peygamber' e atfedilen bazı rivayetlerin meşhur hadis kitaplarında yer alması bazı araştırmacıları uzlaşmacı bir yaklaşıma sevk etmiştir. Buna

⁸⁴ Hadis şarihleri burada bedevinin, " *Din adına yaptığım beyatımı boz.*" demek istemediğini "Medine'de kalma beyatımı boz." demek istediğini savunmuşlardır. Ancak Kadı İyad, İbn-i Hacer ve Kirmeni gibi şarihle hadisin zahirinden, bedevinin dinden çıkmak istediğinin anlaşıldığını ifade etmişlerdir (İbnİbnRüşd, 1985:c. II, s. 372).

⁸⁵ Örnekler için bkz. (Abdurrezzak, *Musannaf*, 10/ 167 ve diğ.;İbnEbiŞeybe, *Musannaf*, 12/262 ve diğ. Bombay-1979 1-15).

⁸⁶ Bu konuda geniş değerlendirme için bkz.(Özden, 2011: 43-61).

göre Hz. Peygamber irtidat edenlerin, sırf dinden çıktıkları için değil, kamu düzenine karşı çıkararak adam öldürme, silahlı soygun vb. suçlar işlediklerinden dolayı öldürülmelerini emretmiştir (Altuntaş, 2012: 72-82). Bu suçları işleyen ve kamu düzenini bozan kişilere Kur'an-ı Kerim'in ölüm de dahil çeşitli ağır cezalar verdiği ve mürtedin de kamu düzenini bozacak bir suç işlemesi halinde ölümle cezalandırılmasının Kur'an doğrultusunda ele alındığında, irtidat suçu ile din ve vicdan özgürlüğü arasında bir çelişki bulunmadığı sonucuna varılmaktadır (Köse, 2003:101). Ancak bu durumda da, kamu düzenini bozacak bir suçun, irtidat suçu olarak adlandırılması isabetli değildir. Hz. Peygamber'in bazı uygulamaları yukarıdaki yorumu mümkün kılrsa da, ona atfedilen konuyla ilgili mutlak rivayetler böyle bir değerlendirmeye imkân vermemektedir. Bu durumda, irtidat etmiş olmakla beraber, ölüm cezasını gerektiren suçları da işlemiş olan bazı kimselere Hz. Peygamber'in verdiği ölüm cezasının (Ureyne hadisi(Buhari, *Vüdu'*, 66, *Meğazi*, 36), Haris b. Süveyd ve Mukayyis b. Subabe olayı) sonradan yanlış değerlendirilip, mürtedin de öldürülmesi gerektiği sonucuna varıldığı ve hadis formunda Hz. Peygamber'e isnad edilen bu hükmün hadis literatürüne girdiği ihtimali üzerinde durulmalıdır (Ünal, 2005: 279).

4.5. Hz. Muhammed'in Diğer Din ve Topluluklara Karşı Uygulamaları

Hz. Muhammed farklı inanç ve düşünce toplulukları hakkında bir ifadesinde şöyle telkinde bulunmuştur. " *Onları dinleri ile başbaşa bırakınız, inançlarına ve ibadetlerine dokunmayınız.*" (Özden, 2011:54)Yine başka bir rivayette "*Azınlıklar eğer zimmet ahdini kabul ederlerse kendilerine şunu bildir: "Müslümanların lehine ve aleyhine olan herşey zimmiler için de söz konusudur."* (Kesânî: c.VII, 100), ilkesini vurgulamıştır. Hz. Muhammed Necranlı Hristiyanlara yazdığı mektup üzerine, ondördü ileri gelenlerinden ve idarecilerinden olmak üzere altmış kişilik bir heyet Medine'ye geldiler. Bunlar arasında 'Akibleri' Ahdu'l-Mesih, Uskufları Ebu Harise b. Alkame, Seyyidler el-Eyhem başta olmak üzere Medine'ye geldiler ve heyet adına bu üç kişi Hz. Peygamber'le konuştular (İbn Hişam, 1955: I, 573, 575; Fayda, 1975: 145). Necran Hristiyan heyeti bir ikindi vakti Medine'ye gelerek Messcid'e girdiler. Hz. Peygamber Ashabı ile henüz ikindi namazını kılmıştı. Bu sırada ibadet vakitleri gelen Hristiyanlar, doğuya dönerek ibadet etmeye hazırlandılar. Bir kısım Ashab bunlara mani olmak istedi; fakat Hz. Peygamber, onların serbest bırakılmalarını ve ibadetlerini yerine getirmelerine müsaade edilmesini emretti (İbn Hişam, 1955: I, 574-575; İbnSa'd, 1957, I, 357; Fayda, 1975: 145).

Hz. Peygamber'in birtakım gayri müslim gruplarla yaptığı anlaşmalarda da canları ve mallarının güvenliğinde olduğu hususu özellikle vurgulanmıştır. Necran Hristiyanlarına yazdığı

sözleşmede inanç özgürlüğü ile ilgili bakış açısını ortaya koymuştur. Hz. Peygamber Hristiyan Necran halkı ile yaptığı anlaşmada inanç ve mabet garantisi vermiştir.

"Necran halkı ile onun kolları, Allah'a yakın olma, Peygamber Muhammed'in malları canları, toprakları, dinleri, hazır olan ve olmayanları, aşiretleri, kiliseleri ve ellerinde bulunan az çok ne varsa malları, Allah'ın elçisi Peygamber Muhammed'in zimmetinde ve taahhüdü altındadır. Hiçbir metropolit görevinden, hiçbir rahip rahipliğinden, hiçbir kâhin kahinliğinden engellenemez" (İbnSa'd, 1957, I, 288, 357-358; Fayda, 1975: 145).

Anlaşmada Allah'ın himayesi ve Peygamberi Muhammed'in zimmetinin Necranlıların mabetlerinin üzerine olduğu belirtilerek ibadethaneler garanti altına alınmıştır. Başka bir rivayette Hz. Peygamber (s.a.v.), Hristiyan olan İbn Harris b. Ka'b ve dindaşlarına yazdırdığı anlaşma metninde:

"Şarkta ve Garpta yaşayan tüm Hristiyanların dinleri, kiliseleri, canları, ırzları ve malları Allah'ın, Peygamber'in ve tüm müminlerin himayesindedir. Nasraniyet dini üzere yaşayanlardan hiç kimse kerhen İslam'a icbar edilmeyecektir. Hristiyanlardan birisi herhangi bir cinayete veya haksızlığa maruz kalırsa Müslümanlar ona yardım etmek zorundadırlar." maddelerini yazdırdıktan sonra: *"Ehl-i Kitap ile ancak en güzel yöntemlerle mücadele edin..."*⁸⁷ ayetini okudu (İbn Hişam, 1396/1971: IV/241-242).

Hz. Muhammed Medine'ye yerleştikten sonra farklı din ve topluluklarla ilişkilerde esas olan emirnameler yayınlamıştır. 622'de Medine ve çevresinde yaşayan Müslüman, Yahudi, Putperest ve diğer toplulukların haklarını garanti altına alan ve *ilk anayasa örneği* olarak kabul edilen Medine Sözleşmesi (Vesikası) (İbnHişam, 1996: II,109-112;Hamidullah: 1993: I, 202-210; Şakir, 1985: II,159-166; Tuğ, 1962: 13-30. 1996:.20-399) din ve inanç özgürlüğü açısından önemlidir. Medine vesikasının aşağıdaki üç maddesi eşit din özgürlüğü ilkelerini koymaktadır.

17. madde: *"Yahudilerden bize tabi olanlara yardım edilip iyi davranılacaktır. Onlar hiç bir haksızlığa uğramayacak, düşmanlarına yardım edilmeyecektir."*

25. madde: *"Beni Ayf Yahudileri müminlerle birlikte tek bir ümmettirler. Onlar kendi dinlerine, Müslümanlar da kendi dinlerine göre yaşayacaklardır."*

⁸⁷Ankebut, 29/46.

36. madde: "*Müslümanlarla Yahudiler arasında yardımlaşma, nasihat ve iyilik olacaktır.*" (Hamidullah: 1993: I, 202-210; Tuğ, 1962: 13-30).

Hz. Muhammed Veda Hutbesi'nde insanların eşitliği ve diğer haklar üzerinde durmuştur. Hz. Muhammed, Veda Hutbesi'nde insanlığın onurunu korumaya yönelik önemli ilkeleri dile getirmiştir. Bunlar şöyle sıralanabilir: 1. Hayat Hakkına Saygı, 2-Nesli Koruma, 3. Mülkiyet Hakkına Saygı, 4.İffet, 5. Eşitlik, 6. Hem Kendi Onurunu Hem De Başkalarının Onurunu Koruma, 7. Suçun Bireyselliği, 8. Ticarete Dürüstlük.

5. Sonuç

İslâm'da insan hak ve özgürlükleri, insan sorumluluğunu bizzat üstlenmesi gerçeğine dayanır. Bu sorumluluk, onun inanç ve davranışlarının karşılığını ahirette göreceği bir imtihan dünyasında yaşıyor oluşu sebebiyle, kişinin bütün iradî davranışlarını kapsar. Sorumluluğun esası ise insanın şuurlu bir varlık olarak sahip olduğu olanaklar, onun irade ve özgürlüğüdür. Dolayısıyla, İslâm'da din özgürlüğünün yakın temeli "*özerklik (vesayet kalkması)*", nihai temeli ise "*imtihan ve bireysel sorumluluğu takdir eden mutlak hakikattir.*"(Ardoğan, 2013: 337).

Allah, Elçisi dahil hiç kimseye bir başkasını kendi dinine zorlaması hususunda bir yaptırım gücü vermemiştir. Birey, Allah tarafından kendisine bir hak olarak tanınan inanç özgürlüğünde hürdür. Kişi, inancını başkalarının baskı, emir ve yönlendirmeleri ile şekillendirmez. Gerçek dini inancın doğruluğu ve gücü, aklın kabullenmesi ve içselleştirmesi ile gerçekleşir. Kişi için gerçek ve doğru bir din aklın içsel kabulleri ile şekillenir. Aklın ve idrakin doğası hiçbir baskı, yönlendirme, zulüm ve emirleri kabul etmez.

Vahiy, inancı ve dini ilkeleri akli ve ilmi ilkeler ışığında ortaya koyar ve düşünmeye davet eder. İman, hür irade ile bir düşünce, inanç ve olguyu benimsemek ve kabullenmektir. Kişinin vicdanen bir şeyi kabullenmesi ve bağlanmasıdır. İman baskı olmaksızın tamamen aklî ve bilgi bağlamında bir kabullenmeyi ve tasdiki içerir. Kur'an bu bağlamda akıl, hür irade ve tefekkürle Yüce Allah'a, iman ilkelerine inanmaya ve benimsemeye davet eder. Bu davet insanın hür iradesine ve vicdanına yönelik bir sesleniştir. Vahiy bu iman ilkeleri ve dini kabullenme hususunda kişiye hiçbir baskı kurmaz. Kişiye tam bir serbestlik ve özgürlük tanır. Kur'an'ı iman, özgür olarak nasıl bir gönül ve kabullenme hakkı ise ise inanmama veya başka bir şeye inanmada özgürce bir haktır. Kur'an imanı Yüce ve kutsal olana ve ilkelerine davet eder ve özgür bırakır. Hiçbir zorlamayı öngörmediği gibi, gönderdiği elçiye de bu hakkı vermemiş ve ona da sadece tebliğ hakkını tanımıştır. Kendi adına hiçbir kişiye de iman ve

ibadetlerde baskı ve zorlama hakkı vermemiştir. Kur'an; Allah-insan iletişiminde din, iman ve ibadet konusunda kişiye tam bir özgürlük vermiştir. Vahiy; dinin, inanç ilkelerinin ve ibadetin insan için olduğunu, insani değersel yaşama katkı sağlamayı amaçladığını vurgular. İslam inancı, insan olmak ve insan kalabilmenin, dini ve dünyevi sorunlara çözüm üretebilmenin ilkeleridir. Yüce vahiy iman etmeyi ve ibadetleri emreder, fakat iman etmeyen ve ibadetleri yerine getirmeyenlere dünyada bir ceza öngörmez. İslam, kamuya ait hak ihlallere ve yanlışlara ceza öngörmüştür. Kur'an, bireye tam bir inanç özgürlüğü verdiği gibi, dinden dönenlere de dünyevi hiçbir cezaöngörmemiştir. Hz. Muhammed'de dinden çıkanlara özgürlük tanımıştır.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed, (1986), "*Risâletü't-tevhîd*", nşr.:Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Abdulbâkî, Muhammed Fuad, (1408/1988), "*Mu'cemu'l-Mufehres*", Daru'l-Hadis, Kahire.
- Akbulut, Ahmet, (2015), "*Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*", Otto Yay. 1.baskı, Ankara.
- Altuntaş, Halil, (2012), "*İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri*", DİB Yay. Ankara.
- Amidî, Seyfeddîn "*el-İhkâmfi Usûli'l-Ahkâm*", Beyrut, tsz.
- (2002) "*Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Dîn*", (neşr: Ahmed Muhammed el-Mehdi), Kahire.
- Ardoğan, Recep, (2013), "*Kur'an Açısından Din Özgürlüğünün Temelleri* "İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı, 21.
- "*Kelâmî Açıdan İmanın Mahiyeti ve Din Özgürlüğünün Muhtevası*"(2005), Diyanet İlmi Dergi, Ankara, cilt 41, sayı 1.
- Ateş, Süleyman, (1988), "*Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*", İstanbul.
- Azimli, Mehmet,(2010), "*Siyeri Farklı Okumak*", Ankara Okulu Yay. 4. baskı Ankara.
- el-Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir, (1991),(*el-Fark Beyne'l-Fırak*) "*Mezhepler Arasındaki Farklar*", TDV Yay. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara,
- Bakillâni, Kadı Ebubekir Muhammed b. Tayyib,(1987) "*Temhid*", (neşr: İmaduddinAhmed Haydar), Beyrut.
- Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir, (1936), "*Ensabu'l-Eşraf* ", Editedby, S.D.F. Goitein, Jarusalem.

- Buhari, (1981), Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Cabiri, M. Abid, (1991) ,"*Tekvînu'l-Akli'l-Arabî*", Beyrut.
- Dağcı, Şamil, "*İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar ile İlgili Özel Hükümler*", Basılmamış çalışma.
- Demir, Ömer, (2013),"*Kur'an Kavramları Bağlamında Yaşam Boyu Salih Amel*", Araştırma Yay. Ankara.
- EbûHanîfe, (2010)"*el-Alimve'l-Mute'allim*,(İmam-ı Azamın Beş Eseri içerisinde)," Çev. Mustafa Öz., Marmara Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. 6. baskı, İstanbul.
- "*el-Fıkhu'l-Ekber*",(1992)İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, (çev. Mustafa Öz), İstanbul.
- Eroğlu, Muhammed, (1991),"*Ashabu'l-Uhdûd*", Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), İst. III/471.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, (1980), "*KitâbuMakâlât'il-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*",(tas. HelmutRitter)." Daru'n-Neşr, Wiesbaden.
- Fayda, Mustafa, (1975),"*Hz. Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübahale*",Ank.Üniv.İlahiyatFak.İslami İlimler Enstitü Dergisi II.
- Fazlurrahman, (2000),"*İslami Yenilenme*", çev. Adil Çiftçi, 2. baskı, Ankara Okulu Yay. Ankara.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, (1991), "*Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*", Selçuk Yay. 5.baskı Ankara.
- ,(1975) "*Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler*", AÜİFD, XX, Ankara.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakûb, (1986), "*el-Kamûsu'l-Muhît*", Beyrut.
- el-Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, (2014),"*Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendekâ, İmân Kitabı*", Ayhan Ak, 2.baskı İstanbul.
- Güler, İlhami, (2002), "*el-Hakk Kavramının Kur'an'daki Dini-Ahlaki İçeriğinin Tahlili*", AÜİFD, cilt XLIII, sayı 2.
- Hamidullah, Muhammed, (1993), "*İslam Peygamberi* ", çev. Salih Tuğ, İstanbul.
- "*Kitabu'l-İktisadfi'l-İtikad*", (1409/1988), Daru'l-Kütübi'l-İmiyye, Beyrut.

İbnAbdirrahîh, Ahmed b. Muhammed b. Abdirrahim, (1952)."*KitabulKdû'l-Ferîd el-Endelusî*", I-VII, Kahire.

İbnu'l-Esir, Ebu'l-HasenİzzüddînAlî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, (1995),"*el-Kamil fi't-Tarih*", Beyrut.

- , (1970)."*Üsdü'l-Ğabe fi Marüeti's-Sahabe*",I/346-347, 1-7, Kahire.

İbn Haldun, Abdurrahman Ebu ZeydVeliyuddin Maliki, (2012),"*MakaddimeI-II*", , Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 8.Baskı İst.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali bin Ahmed bin Saîd, "*el-Fasfî'l Milel ve 'l Ehva ve'n Nihal*", Daru'l-Cil Beyrut tsz.

İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik(2014),"*İslam Tarihi Siret-i İbnHişam*", (*es-Siretu'n-Nebeviyye*), Tercüme: Abdulvahhap Öztürk, Kahraman Yay., İstanbul, I-IV.

"*es-Siyretu'n-Nebeviyye*",(1996), (thk.Cemal Sabit, Muhammed Mahmud, Seyyid İbrahim), I-V, Daru'l-Hadis, Kahire.

-, (1974)"*es-Siretü'n-Nebeviyye*", Kahire.

- , (1955)"*es-Siretü'n-Nebeviyye*", Kahire.

- İbn Kesir, Ebu'l-Fidaİsmail b. Ömer, (1351/1932),"*el-Bidayeve'n-Nihaye*", Mısır.

İbnManzûr, Ebul-FadlCemaluddin Muhammed Mükerrrem, "*Lisanu'l-Arab*", Beyrut, Tsz.

-"*Lisanu'l-Arab*", Beyrut 1970.

İbnRüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, (1985),"*Bidayetü'l-MüctehidveNihâyetü'l-Muktesid*, Elif Ofset tesisleri",İst.

- (1981)"*Bidayetü'l-Müctehid*", Kahire.

İbnSa'd, Ebu Abdullah Muhammed, (1377-80/1957-60), "*et-Tabakatu'l-Kubra*", I-VII, Beyrut.

İbnTeymiyye, (1417), "*es-Sârimu'l-Meslûl ala Şâtimi'r-Rasûl*", 1-3, Beyrut.

Îcî, Adududdin Abdurrahman, (1997) "*Mevâkif*",(Seyyid Şerif Cürçani Şerhi ile birlikte neşr. Abdurrahman Umeyra), Daru'l-Ceyl, Beyrut.

İsfehânî, Rağîb,(1426/2005),"*el-Müfredat fi ğaribi'l-Kur'ân*," Daru'l-Ma'rife, Beyrut.

- İzutsu, Toshihik, "*Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*", çev. Selahattin Ayaz, İst. tsz. Kadı Abdulcebbar,(1996)"*Şerhu Usûli 'l-Hamse*",(neşr. Abdulkerim Osman), Kahire.
- Köse, S. (2003). *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul.
- Locke, J. (2012). *Hoşörü Üstüne Bir Mektup*, çev. Melih Yürüşen, Liberte Yayınları. 5.baskı, Ankara.
- Mâturîdî, EbûMansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, (2010), "*Kitabu'tTevhid*", Beyrut.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay. İst.
- Nigel,A.(2012). *Özgür Toplumun İlkeleri*, Çev. C. Madenci, Liberte Yayınları, 3. Baskı, Ankara.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'înMeymûn b. Muhammed, (2004),"*Tabıratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*", Ankara.
- en-Neysabûri, el-Hakim, (1977),"*MarifetuUlîmi'I-Hadis*", Medine.
- Özden, M.(2011). *Kur'an'a Göre İnanma Hürriyeti*, Araştırma Yay. Ankara.
- Pezdevî, Muhammed bin Muhammed bin Abdülkerîm (1980),"*Ehl-i Sünnet Akaidi*", çev. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay. İst.
- Ringgren, H.(1921).*TheCoceptofFaith in The Koran*, ORIENS, Leiden.
- Selçuk, M.(1999). *Teorik ve Pratik Açmazları ile Kültürel Miras Öğretimini Sorgulayan Bir Deneme*, AÜFD, Cumhuriyetin 75.Yılı Özel Sayısı.
- Sülün, M. (2015). *Kur'an-ı Kerim Açısından İman Amel İlişkisi*, Ensar Yay. 3.Baskı, İstanbul.
- Şakir, M. (1985). *et-Tarihu'l-İslami*, I-IX, el-Mektebetu'l-İslami, Beyrut.
- Şen, Z. (2014). Kur'an'ı Kerim'in İnsana Sunduğu Haklar, Ekev Akademi Dergi, 18(59).
- Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim, b. EbiBekrAhmed, (1961), "*el-Milel ve'n-Nihal*", I-II, nşr. M.Seyyid Geylani, Kahire.
- , "*el-Milelel ve'n-Nihal*",(1406/1986), DaruSa'b, Beyrut.

- et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir, (1357/1939), "*Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk*", Kahire.
- ,1407,"*Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk*", 1-5, Beyrut.
- ,(1405/1984)"*Camii'l-Beyân an Te'vîli'l-Ku'an*",Darul-Fikr, Beyrut.
- Tannenbaum, Donald G., D. Schultz,(2015). *Siyasi Düşünceler Tarihi Filozoflar ve Fikirleri*, Çev. Fatih Demirci, Liberte Yayınları, 9. Baskı, Ankara.
- Topaloğlu, Bekir; Çelebi, İlyas (2010). *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İsam Yay. İst.
- Tillich, P.(2000). *İmanın Dinamikleri*, çev. Fahrullah Terkan, Salih Özer, Ankara Okulu Yay. 1. baskı, Ankara.
- Tuğ, S.(1962). *Hamidullah, İslamın Hukuk İlmine Yardımları*, çev. S. Tuğ.
- Turan, A.S. (1996). *Arap Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Tannenbaum, Donald G.; D. Schultz, (2015). *Siyasi Düşünceler Tarihi Filozoflar ve Fikirleri*, Çev. Fatih Demirci, Liberte Yayınları, 9. Baskı, Ankara.
- Ülken, H.Z. (1967). *Eğitim Felsefesi*, MEB Yay. İstanbul.
- Ünal, İ.H. (2005). *İslam'da Din Özgürlüğü ve İlk Uygulamalar*, İslami Araştırmalar Dergisi, 18(3).
- Yavuz, Y.V.(1994). *İslam'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, İstanbul.
- Yıldız, M. (2002). *Alternatif İnsan Hakları Kuramı*, İstanbul.
- Wellhausen , J. (1958),"*el-Havaric ve's-Şia*", Arapçaya çev. A. Bedevi, Kahire.